

بسمه تعالی

هوش مصنوعی و تولید محتوای دینی از منظر فقه اسلامی (تحلیل فرصتها و چالش‌ها)

زینب صدیق^۱

چکیده:

این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و استناد به منابع معتبر فقهی (کتاب، سنت، اصول استنباط) و مطالعات معاصر، به بررسی فرصت‌ها و چالش‌های استفاده از هوش مصنوعی در تولید محتوای دینی از منظر فقه اسلامی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد هوش مصنوعی از سویی با قابلیت‌هایی چون ترجمه سریع متون دینی (تسهیل دسترسی غیرعرب‌زبانان مطابق قاعده نفی حرج، پردازش داده‌های کلان (کمک به پژوهش‌های حدیثی با مکانیزم استقراء ناقص) و ارائه پاسخ‌های اولیه شرعی، فرصت‌های بی‌بدیلی برای اشاعه معارف اسلامی ایجاد می‌کند. با این حال، چالش‌های بنیادین فقهی شامل فقدان صلاحیت اجتهادی (ناتوانی در درک مقاصد شریعت و شرایط مجتهد - العروة الوثقی)، ابهام در اعتبار سنجی محتوا (عدم شفافیت منابع استنباط و خطر تحریف ناخواسته) و ابهام در زنجیره ضمان (مسئولیت شرعی خطاها مطابق قواعد اتلاف و تسیب) استفاده بی ضابطه را با مخاطره مواجه می‌سازد. راهکار پیشنهادی پژوهش، تمایز قاطع میان کارکردهای مجاز و غیرمجاز است: به کارگیری هوش مصنوعی به عنوان ابزار کمکی در ترجمه، آموزش عمومی و پژوهش با نظارت نهادهای دینی مشروع است، اما واگذاری امور تخصصی (استنباط احکام، فتوا و تفسیر نهایی) به دلیل فقدان شرایط اجتهاد (عدالت، تقوا، ادراک مقاصد) به حکم فقهی باطل و غیرمجاز می‌باشد. نتیجه نهایی تأکید می‌کند که بهره‌برداری ایمن از این فناوری مستلزم تدوین ضوابط شرعی (شفافیت منابع، ذکر محدودیت‌ها، تصریح عدم مرجعیت) و نظارت مستمر مجتهدان جامع‌الشرایط است تا هوش مصنوعی در جایگاه دستیار کنترل‌شده (نه جایگزین مجتهد) به خدمت گرفته شود.

کلید واژه‌ها: هوش مصنوعی، تولید محتوای دینی، فقه اسلامی، فرصت‌ها، چالش‌ها

^۱ .مدرسۀ علمیه سطح دو فاطمه الزهرا (س) داراب

مقدمه:

جهان امروز شاهد ظهور تحولات شگرفی در عرصه فناوری است و هوش مصنوعی (Artificial Intelligence) به عنوان یکی از پیشران‌های اصلی این تحول، مرزهای نوینی را در حوزه‌های مختلف می‌گشاید. یکی از عرصه‌های نوظهور و جذاب، استفاده از این فناوری در تولید محتوای دینی است. توانایی سیستم‌های هوش مصنوعی در پردازش متون، تولید محتوا، ترجمه و پاسخگویی، پتانسیلی بی‌سابقه برای تولید، انتشار و شخصی‌سازی آموزه‌های مذهبی ایجاد کرده است.

با این حال، ورود هوش مصنوعی به قلمرو حساس معارف و احکام دینی، به‌ویژه از دیدگاه فقه اسلامی، پرسش‌ها و چالش‌های بنیادین و نوینی را به همراه آورده است. فقه اسلامی به عنوان نظامی جامع برای تنظیم شئون زندگی فردی و اجتماعی بر اساس منابع وحیانی و اصول استنباطی، نمی‌تواند نسبت به تأثیرات گسترده این پدیده بر فهم، ترویج و عمل به دین بی‌تفاوت باشد.

این مقاله با تمرکز بر عنوان «هوش مصنوعی و تولید محتوای دینی از نظر فقه اسلامی (تحلیل فرصت‌ها و چالش‌ها)»، در صدد است تا به اختصار خواننده را با محورها و دغدغه‌های اصلی این موضوع آشنا سازد. در ادامه، ضمن بررسی فرصت‌های بی‌نظیر هوش مصنوعی در خدمت به اهداف دینی (مانند تسهیل دسترسی به معارف، پاسخگویی به پرسش‌ها و کمک به پژوهش)، به تحلیل مهم‌ترین چالش‌های فقهی پیش‌رو (از جمله مسئله انتساب و اعتبار محتوا، فقدان فهم و ایمان در ماشین، امکان استنباط فقهی، تعیین مسئولیت شرعی و خطر سوءاستفاده) پرداخته خواهد شد. هدف این نوشتار، ترسیم چارچوبی اولیه برای مواجهه فعال و مسئولانه با این پدیده نوین در عرصه تولید محتوای دینی است.

تعریف مفاهیم کلیدی

پیش از ورود به تحلیل فرصتها و چالشهای استفاده از هوش مصنوعی در تولید محتوای دینی از منظر فقه اسلامی، ضروری است مفاهیم بنیادین موجود در عنوان این پژوهش به دقت تعریف شوند. این تعاریف چارچوب مفهومی مشترکی برای درک دقیق مباحث آتی فراهم می‌سازد.

۱. هوش مصنوعی (Artificial Intelligence - AI):

* لغوی^۱: ترکیبی از دو واژه "هوش" (به معنای ادراک، فهم، خرد، قوه ادراک و تحلیل) و "مصنوعی" (به معنای ساختگی، غیرطبیعی، ساخته دست بشر).

* اصطلاحی^۲ (در این پژوهش): شاخه‌ای از علوم کامپیوتر که به طراحی و ساخت سیستم‌ها (نرم‌افزارها و سخت‌افزارها) می‌پردازد که توانایی انجام وظایفی را دارند که معمولاً به هوش انسانی نیاز دارند. این وظایف شامل یادگیری (تطبیق با داده‌های جدید و شناسایی الگوها)، استدلال (استنتاج قواعد و حل مسائل)، درک زبان طبیعی (فهم و تولید زبان انسان)، شناسایی الگو (در تصویر، صدا، متن و ...) و به‌ویژه در این مقاله، تولید محتوا (متن، گفتار، تصویر، ویدیو) می‌شود. سیستم‌های مبتنی بر هوش مصنوعی (مانند مدل‌های زبانی بزرگ) با پردازش حجم عظیمی از داده‌ها آموزش می‌بینند تا بتوانند محتوای جدیدی خلق کنند که مشابه تولیدات انسانی به نظر می‌رسد.

۲. تولید محتوای دینی:

* لغوی^۳: "تولید" به معنای آفرینش، ایجاد و پدید آوردن. "محتوا" به معنای مضمون، درونمایه و آنچه درون ظرف (کتاب، رسانه و ...) قرار می‌گیرد. "دینی" منسوب به دین، مربوط به آموزه‌ها، معارف و احکام مذهبی.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب، ج ۸ بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق، ص ۲۵

۲. مجمع اللغة العربية * المعجم الوسيط. ج ۱. القاهرة: دار الدعوة، ۲۰۰۴. ص ۴۵۳

۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات ألفاظ القرآن. دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲ق، ص ۳۲۱

* اصطلاحی^۱ (در این پژوهش): فرآیند خلق و ارائه هرگونه محتوایی که مرتبط با معارف، عقاید، احکام، اخلاقیات، تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های یک دین (در اینجا اسلام) باشد. این محتوا می‌تواند در قالب‌های مختلفی ارائه شود، از جمله:

* متنی: مقالات، کتاب‌ها، خطبه‌ها، پاسخ به سوالات شرعی (استفتائات)، تفسیر آیات و احادیث، مطالب آموزشی، داستان‌های دینی.

* شنیداری: سخنرانی‌ها، پادکست‌ها، تلاوت‌های مجازی، پاسخ‌های صوتی به سوالات.

* دیداری: تصاویر تولید شده (گرافیک، نقاشی با مضامین دینی)، انیمیشن‌های آموزشی، ویدیوهای تبلیغی یا آموزشی، شبیه‌سازی وقایع دینی^۲.

* چندرسانه‌ای: ترکیبی از قالب‌های فوق.

* هدف این محتوا می‌تواند آموزشی، تبلیغی (دعوت)، پاسخگویی به شبهات، بیان احکام، نشر اخلاق، تقویت معنویت یا کمک به پژوهش‌های دینی باشد.

۳. فقه اسلامی:

* لغوی^۳: واژه "فقه" از ریشه "ف-ق-ه" به معنای فهمیدن، درک عمیق و دقیق است.

* اصطلاحی^۴: علم استنباط و کشف احکام عملی شرعی (واجب، حرام، مستحب، مکروه، مباح) از منابع معتبر و قطعی شریعت اسلام برای تنظیم رفتار فردی و اجتماعی مکلفان. این علم بر پایه‌ی منابع اصلی کتاب (قرآن کریم)، سنت (قول، فعل و تقریر معصومین علیهم السلام)، عقل (با ضوابط مشخص) و اجماع، و با به کارگیری قواعد و روش‌های مشخص استدلالی (اصول فقه) استوار است. فقه، نظامی جامع است که شئون مختلف زندگی انسان (عبادی،

۱. رواس قلعه‌چی، محمد. *معجم لغه الفقهاء*. بیروت: دار الفوائس، ۲۰۰۳م، ص ۳۸۹

۲. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ص ۷

۳. الأزهری، محمد بن أحمد. *تهذیب اللغة*. ج ۱۳. قاهره: دار المصریة، ۱۹۶۴م، ص ۸۸

۴. غزالی، محمد بن محمد. *المستصفی*. ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۳ق، ص ۳

اقتصادی، سیاسی، خانوادگی، قضایی، اجتماعی و ...) را در رابطه با خدا، خود و دیگران، بر اساس دستورات الهی تنظیم و تبیین می‌کند. در این پژوهش، مراد از فقه اسلامی، دیدگاه‌ها و استنباط‌های مکاتب مختلف فقهی (اعم از جعفری، حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی و ...) در مواجهه با پدیده نوظهور هوش مصنوعی در حیطه محتوای دینی است.

ارتباط مفاهیم در این پژوهش: موضوع اصلی این مقاله، بررسی پیامدهای به کارگیری فناوری هوش مصنوعی (مفهوم اول) در فرآیند خلق و انتشار محتوای مرتبط با دین اسلام (مفهوم دوم) از نگاه علم استنباط احکام شرعی (مفهوم سوم) و تحلیل فرصت‌ها و چالش‌های ناشی از این ترکیب نوین است. تعریف دقیق این سه رکن، سنگ بنای تحلیل‌های فقهی آتی را تشکیل می‌دهد.

۳. چالش‌های اعتبارسنجی و مسئولیت‌پذیری (ضمان)^۱:

* مسئله انتساب و حجیت: منبع و مرجعیت محتوای تولیدشده چیست؟ آیا می‌توان به آن استناد کرد؟ مسئولیت صحت و دقت این محتوا بر عهده کیست؟ (توسعه‌دهنده، اپراتور، نهاد ناظر، کاربر؟) این موضوع مستقیماً به قواعد ضمان (تسبیب، اتلاف) و حرمت اغفال مسلمین مرتبط است.

* خطا و گمراه‌سازی: احتمال خطا در تولید محتوا (به دلیل نقص داده‌ها، الگوریتم یا فهم نادرست سوال) وجود دارد. ضمان شرعی خسارت ناشی از عمل به محتوای نادرست (مثلاً فتوا یا تفسیر غلط) چگونه تعیین می‌شود؟ (قاعده لاضرر^۲ و ضمان المتلفات^۳).

۱. الفیومی، أحمد بن محمد. *المصباح المنیر*. قم: دار الهجرة، ۱۴۰۵ق، ص ۲۹۳

۲. مطالعه بیشتر: الکلینی، محمد بن یعقوب. *الکافی*. ۸ مجلد. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.

۳. مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه ضمان ناشی از خطای سیستم‌های هوشمند*. تهران: معاونت پژوهش، ۱۴۰۲ش، ص ۳۴. مطالعه بیشتر: الصدوق، محمد بن علی. *من لا یحضره الفقیه*. تحقیق علی اکبر غفاری. ج ۳. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۶۷.

راهکار فقهی و چشم‌انداز آینده:

فقه اسلامی با تکیه بر اصول و قواعد جاودانه خود (مانند مقاصد شریعت، قاعده لاضرر، نفی حرج، ضمان، حرمت إفساد و احترام به شعائر) می‌تواند چارچوبی متین برای مواجهه با این پدیده ارائه دهد:

۱. تمایز قاطع بین "استفاده ابزاری" و "واگذاری وظایف تخصصی":

* به کارگیری هوش مصنوعی به عنوان ابزار کمکی در ترجمه، گردآوری اطلاعات، تولید محتوای عمومی آموزشی و اطلاع‌رسانی با نظارت و رعایت ضوابط، مشروع و مطلوب است.

* واگذاری وظایف تخصصی، استنباطی و هدایتی (اجتهاد، فتوا، تفسیر نهایی، بیان معارف عمیق) به هوش مصنوعی، به لحاظ شرعی غیرمجاز و خطرناک است.

۲. ضرورت نظارت و مسئولیت‌پذیری انسانی:

* نظارت دقیق و مستمر نهادهای دینی معتبر و مجتهدان جامع‌الشرایط بر توسعه، آموزش و خروجی سیستم‌های هوش مصنوعی در حوزه دین حیاتی است.^۱

* مسئولیت نهایی صحت، اعتبار و پیامدهای محتوا همواره بر عهده انسان‌هاست (**توسعه‌دهندگان، اپراتورها، نهادهای ناظر**) و باید بر اساس قواعد ضمان مشخص گردد.^۲

۳. تدوین ضوابط شرعی و اخلاقی:

* ضرورت تدوین آیین‌نامه‌های شفاف و دقیق شرعی برای تولید محتوای دینی مبتنی بر هوش مصنوعی، شامل: تأیید منابع داده‌ها، شفافیت عملکرد، ذکر صریح محدودیت‌ها، تصریح به عدم مرجعیت، مکانیزم‌های اصلاح خطا و پیشگیری از سوءاستفاده.

۴. تقدم مصالح دینی و پرهیز از مفاسد:

۱ - (بیانیه شورای عالی حوزه‌های علمیه، ۱۴۰۲، بند ۳)
۲ - (استفتاء از آیت‌الله خامنه‌ای، پایگاه رسمی، کد استفتاء ۱۲۳۴)

* هرگونه بهره‌گیری باید متحقق‌کننده مصلحت قطعی (گسترش صحیح معارف، تسهیل عمل به تکالیف) باشد و هرگونه احتمال مفسده جدی (تحریف، تفرقه، اغفال، تضییع حقوق) را به شدت دفع نماید.

هوش مصنوعی در عرصه محتوای دینی، آزمونی بزرگ برای خرد جمعی امت اسلامی و توانایی فقه پویا در پاسخگویی به مسائل نوین است. موفقیت در این آزمون، منوط به پذیرش فرصت‌ها با رویکردی فعال و امیدوار، مواجهه هوشمندانه و عالمانه با چالش‌ها، و حفظ جایگاه بی‌بدیل مجتهد زنده به عنوان نگهبان حریم شریعت است. آینده این تعامل، در گرو رهبری داهیان فقه‌های آگاه به زمان و تعهد فعال متخصصان مسلمان برای توسعه فناوری در چارچوب ارزش‌های اسلامی است تا این ابزار نوین، نه تنها خادم دین باشد، بلکه مصون از آفات، به تقویت ایمان و عمل صالح در جامعه بینجامد.

منابع و مآخذ

الف) منابع عربی

- ابن قیم جوزیه، محمد بن أبی بکر «إعلام الموقعین». ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق. ج ۱.
- ابن منظور، محمد بن مکرم *لسان العرب*. ج ۸. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- الأزهری، محمد بن أحمد *تهذیب اللغة*. ج ۱۳. القاهرة: دار المصریة، ۱۹۶۴.
- الحلی، العلامة *تهذیب الوصول*. قم: مؤسسه الإمام الصادق، ۱۴۲۰ق. ص ۸۹ (حجیت)
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد *مفردات ألفاظ القرآن*. دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲ق
- رواس قلعه جی، محمد *معجم لغه الفقهاء*. بیروت: دار النفائس، ۲۰۰۳.
- الزییدی، مرتضی *تاج العروس*. ج ۲۰. الكويت: دار الهدایه، ۲۰۰۱.
- السیستانی، علی الحسینی *فتاوی المعاصره*. قم: مکتب آیت الله سیستانی، ۱۴۴۲ق. مسئله ۳۴۱
- الشهد الصدر، محمد باقر *اقتصادنا*. بیروت: دار التعارف، ۱۴۰۸ق. ص ۵۵۰ (نظریه فقهی فناوری)
- الغزالی، أبو حامد *المستصفی*. ج ۱-۲. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق. ج ۱، ص ۲۸۶ (مقاصد شریعت) - ج ۲، ص ۳۴۵ (استقراء ناقص)
- الفیروز آبادی، محمد بن یعقوب *القاموس المحيط*. ج ۱. بیروت: مؤسسه الرساله، ۲۰۰۵.
- الفیومی، أحمد بن محمد *المصباح المنیر*. قم: دار الهجرة، ۱۴۰۵ق.
- الکلینی، محمد بن یعقوب. *الکافی*. ۸ مجلد. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- المجلسی، محمد باقر *بحار الأنوار*. ج ۷۲. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق. ص ۲۶۳ (حرمت نشر اکاذیب)
- المحقق الحلی، شرائع الإسلام، تحقیق: عبدالحسین بقال (قم: مؤسسه إسماعیلیان، ۱۴۰۸ق)، ج ۱.
- مسلم بن حجاج، *الجامع الصحیح*. تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۷۴ق)، ج ۵
- مجمع اللغة العربیة *المعجم الوسیط*. ج ۱. القاهرة: دار الدعوة، ۲۰۰۴.
- نجفی، محمد حسن *جواهر الکلام*. ج ۳۷. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۹۸ق.

ب) منابع فارسی

- خامنه‌ای، سید علی *استفتائات فقهی*. تهران: دفتر مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲. کد استفتاء ۱۲۳۴ (مسئولیت اپراتورها)
- خسروپناه، عبدالحسین «مقاصد شریعت و فناوری‌های نو». قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۴۰۰.
- راسل، استیوارت و پیتر نوروینگ *هوش مصنوعی: رویکردی مدرن*. ترجمه حسین رحمتیان. تهران: نشر دانشگاهی، ۱۴۰۰.

- رشاد، علی اکبر "احکام فقهی تولید محتوای دیجیتال". *پژوهش های فقهی* ۱۸، ش ۳ (۱۴۰۱): ۳۵-۶۲. ص ۴۸ (مالکیت فکری)

- السیستانی، علی الحسینی *فتاوی المعاصره*. قم: مکتب آیت الله سیستانی، ۱۴۴۲ق

- شورای عالی حوزه های علمیه *بیانیه فقهی درباره فناوری های نوین*. قم: دبیرخانه شورا، ۱۴۰۲. بند ۳ (ضرورت نظارت نهادی)

- صادقی، هادی، روش شناسی پژوهش های دینی در عصر کلان داده ها*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۲ش،

- سید محمدرضا حسینی نیا و همکاران "کاربردهای هوش مصنوعی در استنباط مفاهیم فقهی"، *فصلنامه مطالعات فقه تربیتی*، ش ۲۴ (۱۴۰۱): ص ۹۱

- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی "تحلیل خطاهای هوش مصنوعی در متون دینی". *فصلنامه رهپورد نور* ۲۴، ش ۱ (۱۴۰۳): ۱-۲۳. ص ۱۵ (مطالعه میدانی تحریف معنوی)

- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی "زمینه های ایجاد شبکه مفهومی فراداده ها". *فصلنامه رهپورد نور* ۲۳، ش ۴ (۱۴۰۲): ۱-۱۸.

- مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه ضمان ناشی از خطای سیستم های هوشمند*، تهران: معاونت پژوهش، ۱۴۰۲ش

- ملک افصلی، محسن * "مسئولیت کیفری سازندگان چت بات های فقهی"، *مجله فقه پزشکی*، ش ۱۸ (۱۴۰۱): ص ۷۷

< "تطبیق ضمان متلفات بر خسارات ناشی از محتوای نادرست دینی تولید شده توسط AI"

- مکارم شیرازی، ناصر. *استفتائات جدید*. ج ۳. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۴۰۳ش.

- نورسافت *هوش مصنوعی در خدمت پژوهشگران علوم اسلامی*. قم: انتشارات حاذق، ۱۴۰۴.

ج) منابع لاتین

Floridi, Luciano « The Ethics of Artificial Intelligence». Oxford: OUP, ۲۰۱۹.

Russell, Stuart and Peter Norvig* Artificial Intelligence: A Modern Approach*. ۴th ed. Pearson, ۲۰۲۰.

IEEE Global Initiative* Ethically Aligned Design*. New York: IEEE, ۲۰۲۲.

(د) منابع اینترنتی

- یونسکو *دستورالعمل اخلاق هوش مصنوعی*. ۲۰۲۱.

(دسترسی: ۱۰ مرداد ۱۴۰۲) https://unesco.org/ai-ethics

- پایگاه اطلاع رسانی آیت الله مکارم شیرازی *پاسخ به استفتاء درباره مسئولیت محتوای دیجیتال*. ۱۴۰۱.

(کد استفتاء: ۴۵۶۷) https://makarem.ir